

وزارت علوم و تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب
بررسی آثار و احوال سید محمود شهاب الدین آلوسی (۱۲۱۷-۱۲۷۰هـ.ق)
با تکیه بر آثار ادبی

استاد راهنما:

دکتر رمضان رضائی

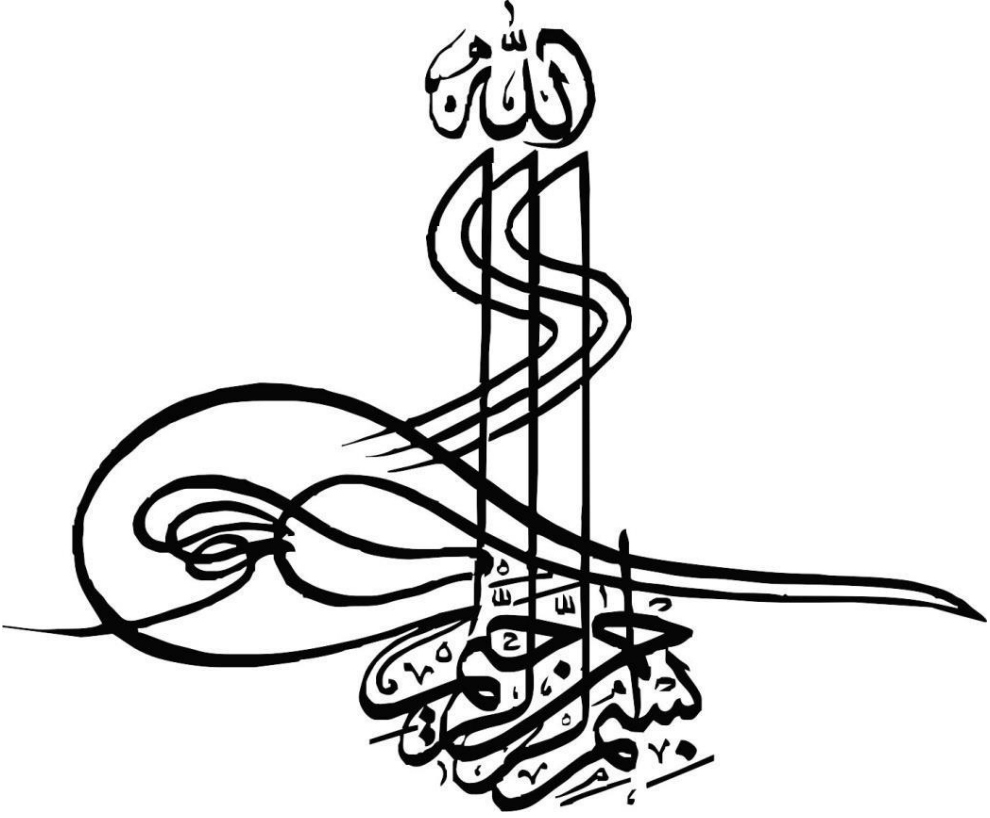
استاد مشاور:

دکتر یدالله رفیعی

پژوهشگر:

مهدی رضائی زین آباد

بهمن ماه ۱۳۹۷

وزارت علوم و تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب
بررسی آثار و احوال سید محمود شهاب الدین آلوسی (۱۲۱۷-۱۲۷۰هـ.ق)
با تکیه بر آثار ادبی

استاد راهنما:

دکتر رمضان رضائی

استاد مشاور:

دکتر یدالله رفیعی

پژوهشگر:

مهدی رمضانی زین آباد

بهمن ماه ۱۳۹۷

پاسکزاری:

باسلام و صلوات بر محمد و آل محمد صلی الله علیه و آله و سلم

بر حسب وظیفه و از باب فرمایش کریمانه امام هشتم علی بن موسی الرضا علیه السلام «من لم یسکر المنعم من المخلوقین لم یسکر الله»

بسی شایسته است از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر رمضان رضائی که گلشن سراسی علم و دانش را بار بار بهمانی های کار ساز و سازنده

برای اینجانب بارور ساختند، تقدیر و تشکر نمایم.

از استاد که تقدیر جناب آقای دکتر اید الله رفیعی که زحمت مشاوره این پژوهش را متقبل شدند، تشکر و قدردانی می نمایم.

و از اساتید محترم گروه ادبیات عربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بخاطر کشودن افق های جدید در زندگی ام، خالصانه

و صمیمانه پاسکزارم.

و تمامی دوستان و سرورانی که مراد تکمیل این پایان نامه مساعدت نمودند، نهایت تشکر و قدردانی را نمایم.

امیدوارم این پژوهش را به کار موثری برای علاقمندان و پژوهشگران به زبان و ادبیات عرب باشد.

این ناچیز را اگر قدری است تقدیم می‌کنم به:

پدر بزرگوارم و مادر مهربانم:

مهربان فرشتگانی که لحظات ناب باور بودن، لذت و غرور دانستن، عظمت رسیدن و تمام تجربه باو زیبای زندگی، مدیون حضور سبز

آنها است، چرا که صبوری و مهرشان تکیه گاه من است.

همسر مهربانم:

جاودانه ترین همراز زندگی در کسره وجود هستی که حضورش دلیل بودنم و...

فرزندان عزیزم:

علی، زهرا، محمدطاووس و محمد یاسین

همسفران مهربان زندگی که وجودشان شادی زندگی ام هستند.

که باهم آغاز کردیم، در کنار هم می‌آموزیم و به امید بهدلی در آینده چشم می‌دوزیم

قلمم لبریز از عشق به شماست و خوشبختی تان تنهای آرزویم.

چکیده:

سید محمود شهاب‌الدین آلوسی بغدادی مشهور به ابوالثناء شهاب‌الدین آلوسی از دانشمندان قرن سیزدهم هجری قمری به شمار می‌رود که در سال (۱۲۱۷هـ.ق) در روستای کرخ بغداد چشم به جهان گشود و در روزگار خود در میان خاص و عام از شهرت بسزایی برخوردار بوده است. آلوسی از اکثر علوم زمان خود بهره برده و در هر زمینه آثار گرانبهایی از خود به یادگار گذاشته که همواره مورد استفاده پژوهشگران واقع شده است، همانند تفسیر روح‌المعانی و سبع‌المثانی که از بارزترین آثار و تألیفات اوست. شماری از تألیفات او همان‌گونه که در منابع ذکر شده و بر اساس نسخه‌های خطی که به نام آلوسی موجود است به بیش از بیست و هفت مورد می‌رسد و تعدادی از آن نسخه‌های متعدد در کتابخانه‌های سراسر دنیا موجود است. شرح احوال و آثار آلوسی از دیرباز مورد توجه محققان و تذکره‌نویسان واقع شده و درباره آثار او نیز تحقیقاتی صورت گرفته است. هرچند که همه آثار آلوسی به زبان عربی است، پژوهش حاضر تلاشی است برای تبیین تألیفات آلوسی با تکیه بر آثار ادبی او، این اثر را می‌توان مقدمه‌ای برای تحقیقات بیشتر و کامل‌تر در این باره دانست، تا ضمن بیان اطلاعات موجود درباره آثار آلوسی، زمینه‌های متعدد و گسترده پژوهش در این موضوع را آشکار سازد. این پایان‌نامه با روش پژوهش توصیفی - تحلیلی و به لحاظ نوع جمع‌آوری مطالب کتابخانه‌ای است که در چهار فصل تنظیم شده است. سه فصل اول به ترتیب به کلیات پژوهش، زندگی‌نامه و اوضاع سیاسی - علمی عصر آلوسی، تألیفات و آثار دینی او اختصاص دارد و فصل چهارم با عنوان تألیفات و آثار ادبی به بررسی هر یک از آثار ادبی آلوسی پرداخته و اطلاعات مختصری از چند نسخه خطی و چاپی و نکات قابل توجه از هر اثر، ارائه داده است. این پایان‌نامه با هدف تبیین زندگی فردی، ابعاد شخصیتی - علمی آلوسی استادان، شاگردان وی، تأثیرش بر دیگران، نظرات دیگران درباره وی، شناسایی آثار، تألیفات، سیره‌شناسی و کتاب‌شناسی آلوسی به منظور خدمت به ادبیات عرب صورت پذیرفته است.

کلید واژه‌ها: آثار ادبی، شهاب‌الدین آلوسی، قرن سیزدهم، نسخه خطی و چاپی

فهرست مطالب

و	چکیده .....
۱	فصل اول: کلیات پژوهش .....
۲	۱-۱. مقدمه .....
۵	۲-۱. بیان مسأله .....
۵	۳-۱. سؤال‌های پژوهش .....
۶	۴-۱. فرضیه‌های پژوهش .....
۶	۵-۱. اهداف پژوهش .....
۶	۶-۱. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش .....
۷	۷-۱. روش پژوهش .....
۷	۸-۱. پیشینه پژوهش .....
۹	فصل دوم: زندگی نامه، اوضاع سیاسی- علمی عصر آلوسی .....
۱۰	۱-۲. زندگی نامه آلوسی .....
۱۵	۲-۳. نسب و خاندان آلوسی .....
۱۸	۳-۲. اساتید آلوسی .....
۱۹	۴-۲. شاگردان آلوسی .....
۲۲	۵-۲. فرزندان آلوسی .....
۲۳	۶-۲. حیات سیاسی- اجتماعی عصر آلوسی .....
۲۶	۷-۲. حیات علمی- ادبی عصر آلوسی .....

٢٨	٨-٢. آلوسی و تأثیر نظر دیگران بر او.....
٣٢	فصل سوّم: آثار و تألیفات دینی (بحث و مناظره).....
٣٢	١-٣. التبیان فی شرح البرهان فی إطاعة السلطان.....
٣٣	٢-١-٣. الأجوبة العراقية علی الأسئلة اللاهوتیة.....
٣٤	٣-١-٣. سفرة الزّاد لسفرة الجهاد.....
٣٥	٤-١-٣. الأجوبة العراقية للأسئلة عن الإيرانية.....
٣٧	٥-١-٣. النّفحات القدسیة فی الردّ علی الإمامیة.....
٣٩	٦-١-٣. نهج السّلامة الی مباحث الإمامة.....
٤٢	فصل چهارم: آثار، تألیفات ادبی آلوسی.....
٤٣	١-٤. الف (نسخه های خطی):.....
٤٣	١-١-٤. الفوائد السنیة من الحواشی الکلنیویة.....
٤٣	٢-١-٤. مقامات آلوسی (و هو عبارة عن عدّة مقامات حقیقیة و خیالیة).....
٤٣	١-٢-١-٤. انباء الأنباء بأطیب الأنباء.....
٤٤	٢-٢-١-٤. احوال من الأحوال.....
٤٤	٣-٢-١-٤. قطف الزهر من روض الصبر.....
٤٥	٤-٢-١-٤. زجر المغرور عن رجز الغرور.....
٤٥	٥-٢-١-٤. سجع التمریة فی ربع العمریة.....
٤٦	١-٣-١-٤. دراسة لأسلوبه العلمی.....
٤٨	٢-٣-١-٤. دراسة لأسلوبه الادبی.....

- ٤-١-٤. الجوهر الثمين فى بيان حقيقة التضمين ٥٠
- ٤-١-٥. كتاب النحت و بيان حقيقته و نبذه من قواعده ٥٠
- ٤-١-٦. المسفر عن الميسر ٥٠
- ٤-١-٧. المفروض من علم العروض ٥٠
- ٤-٢. (ب) نسخه هاى چاپى ٥٠
- ٤-٢-١. كُتُب الرِّحلات ٥٠
- ٤-٢-١-١. نشوة الشمول فى اسفارالى اسلامبول ٥٠
- ٤-٢-١-٢. نشوة المدام فى العود الى مدينة السلام ٥٢
- ٤-٢-١-٣. غرائب الإغتراب و نزهة الألباب فى الذَّهاب و الإقامة والإياب ٥٥
- ٤-٢-٢. شهى النِّعم فى ترجمة شيخ الإسلام و ولى النِّعم و هو احمد عارف حكمت ٥٥
- ٤-٢-٣. حاشية على شرح عبدالملك ابن عصام فى علم الإستعارة ٥٦
- ٤-٢-٤. الفيض الوارد على روضة مرثية مولانا خالد ٥٨
- ٤-٢-٥. شرح كشف الطُّرَّة عن العُرَّة ٦٥
- ٤-٢-٦. شرح الخريدة الغيبية فى شرح القصيدة العينية لعبد الباقي العمرى الموصلى فى مدح امام على عليه السلام ٧١
- ٤-٢-٧. الطراز المُذَهَّب فى شرح القصيدة الممدوح بها الباز الأشهب ٨٠
- ٤-٢-٨. حاشية شرح القطر فى علم النحو ٨٤
- ٤-٢-٨-١. آلوسى و ابن هشام ٨٤
- ٤-٢-٨-٢. قسمت دوم كتاب: الطارف و التالذ فى إكمال حاشية الوالد ٩٥

۹۷	..... نمونه هایی از ویژگی های کتاب حاشیه شرح آلوسی بر قطر الندی
۱۰۰	..... نکات قابل بررسی در کتاب حاشیه شرح القطر فی النحو
۱۰۱	..... روح المعانی وسیع المثنی فی تفسیر القرآن العظیم
۱۰۹	..... تأثیرپذیری مثبت گرایانه آلوسی از روایات اهل بیت علیهم السلام
۱۱۴	..... اهتمام آلوسی به علم نحو در کتاب تفسیر
۱۱۶	..... اهتمام آلوسی به علم بلاغت در کتاب تفسیر
۱۲۵	..... ویژگی های کتاب تفسیر
۱۲۶	..... نکات قابل توجه بیشتر در کتاب تفسیر
۱۲۷	..... چند اثر دیگر از آلوسی
۱۲۹	..... نتیجه گیری
۱۳۰	..... منابع و مأخذ
۱۳۵	..... چکیده انگلیسی (Abstract)

فصل اوّل:

کلیات پژوهش

۱-۱. مقدمه:

مَنْتِ خدای را عزوجل که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت، هر نفسی که فرو می‌رود ممد حیات است و چون برمی‌آید مفرح ذات، پس در هر نفس دو نعمت موجود است و بر هر نعمتی شکری است واجب.

پایان‌نامه‌ای که از مقابل دیدگان خواننده گرامی می‌گذرد، شرح احوال، آثار و تألیفات آلوسی با تکیه بر آثار ادبی است زیرا او یکی از دانشمندان عراقی است و عراق خود کشوری است که به دلیل موقعیت، شرایط سیاسی و مذهبی همواره در طول تاریخ مورد توجه دولت‌ها و ملّت‌های مختلف بوده است. شناخت دقیق زوایای علمی عالمان و اندیشمندان از جمله ضرورت‌های تاریخی بوده است که جهت بهره‌وری بهتر از منافع سیاسی، اجتماعی و ... از ابتدای تاریخ به شکل‌های گوناگون انجام می‌گرفته است. در این میان علمای عراق به‌ویژه بغداد، بیش از دیگران به این امر مهم دست یافته و آثار، تألیفات و تصنیفات بسیاری از آنها به جای مانده است. یکی از تأثیرگذارترین این عالمان سید محمود شهاب‌الدین محمود آلوسی است که حوزه اصلی مطالعات و تحقیقات خود را به شناخت علوم قرآن و ادبیات عرب در دولت عثمانی و مناطق همجوار آن معطوف کرده است.

زندگی علمی آلوسی و آثار متنوع او رابطه مستقیم و پیوندناگسستنی با حیات اجتماعی و سیاسی او دارد به همین منظور در این پژوهش، کوشش گردیده تا زندگی آلوسی و فعالیت‌های علمی او به خصوص آثار، تألیفات و تصنیفات وی در ارتباط با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته و علاوه بر معرفی و شناخت کیفیت آثار او، زندگی اجتماعی، فرهنگی و سیاسی وی نیز غبارزدایی گردید.

با توجه به این که قرن سیزدهم یکی از عصرهای مهم سیاسی تمدن اسلامی در دوران حکومت مملوکی‌ها و عثمانی‌ها می‌باشد. ظهور دانشوران و دانشمندان در بلاد دنیای اسلام به‌ویژه عراق، قابل توجه بود. نتیجه این گوناگونی، آمیختگی فرهنگی مسلمانان را فراهم آورد و آنچه به روند این حرکت نویای

فرهنگی سرعت بخشید، علاقه‌ی بعضی از خلفای عثمانی و بزرگان این عصر به پیشرفت دانش و بزرگداشت دانشمندان بود.

در این عصر، با توجه به ضعف وضعیت فرهنگی، گاه مجالس درس و بحث رونق می‌گرفت، و برخی دانشمندان، شاعران و ادیبان نامداری در رشته‌های مختلف علمی ظهور کردند، از جمله این افراد؛ سید محمود آلوسی معروف به شهاب‌الدین است که در این سده پا به عرصه‌ی وجود نهاد. وی در شرایطی به اوج شهرت و اعتبار رسید که نامداران عرصه علم او را از هر سو احاطه کرده بودند. آلوسی عمر طولانی خود را صرف تعلیم و تألیف کتاب‌های فراوان و ارزشمند در علوم قرآنی و ادبی نمود و به عنوان دانشمند مسلمان، چهره ماندگار این دوره شد. اوضاع فقر و عقب‌ماندگی فرهنگی و اجتماعی این عصر، انگیزه‌ای دوچندان برای تألیف آثار علمی فراوان آلوسی شد.

آثار برجای مانده از آلوسی، در عین دارا بودن مباحث دشوار نحوی، از قلمی ساده و روان برخوردار است که امتیاز بزرگی برای آثار وی به حساب می‌آید. وی با نگارش کتاب حاشیه بر شرح قطرانندی، توانایی و وسعت اطلاعات خویش را در زمینه نگارش علوم نحوی و صرفی نشان داد. همچنین آگاهی او به علوم قرآنی و تفسیر باعث تألیف تفسیر روح المعانی و سبع‌المثانی شد.

در این پایان‌نامه سعی بر این است که احوال و آثار ادبی آلوسی مورد بررسی قرار گرفته و شهاب‌الدین آلوسی معرفی گردد، هر چند که به دلیل عربی بودن آثار وی، کمتر مورد توجه خوانندگان قرار گرفته و تقریباً تا سال‌های اخیر ناشناخته و گمنام مانده و برحسب نیاز جامعه‌ی علمی مورد توجه بزرگانی چون: علامه امینی و ... قرار گرفته است. در این پژوهش سعی شده است تا احوال و آثار او مورد بررسی قرار گرفته تا مخاطب برای شناخت این عالم، ادیب و مفسر کلام وحی با زبان و بیان وی در آثارش، آشنایی پیدا کند و ضمن آن‌که آگاهی و معلوماتی درباره عقاید او به دست می‌آورد، مطالب و آثار ادبی که

در این مجموعه به‌کار گرفته شده است، از ویژگی‌های برجسته این پایان‌نامه، بهره‌مندی از علوم قرآنی، نحوی، صرفی، ادبی و ... می‌باشد.

این پایان‌نامه در چهار فصل تدوین گردیده است:

در فصل اول، کلیات چون اهداف، روش و پیشینه پژوهش ارائه شده تا در ادامه، داوری در مورد آلوسی در پژوهش آسان‌تر گردد.

در فصل دوم به زندگی‌نامه، اوضاع سیاسی - علمی عصر آلوسی و حوادث زندگی او اشاره نموده و با آوردن اسامی پادشاهان هم‌عصر او استادان، شاگردان و شناخت شخصیت آلوسی پرداخته شده است. در فصل سوم به معرفی و بررسی آثار و تألیفات دینی آلوسی پیرامون بحث و مناظره پرداخته شده است.

در فصل چهارم به معرفی و بررسی آثار و تألیفات ادبی، شامل نسخه خطی و چاپی با تأکید بر بُعد ادبی آن، پرداخته شده است.

آلوسی از جمله اندیشمندان اسلامی و بزرگان ادبیات عرب است که نسبت به علوم ادبی و تفسیر اهتمام ویژه‌ای داشته و به عنوان ادیب و مفسر، آثار ارزشمندی از خود به جای نهاده است. پرداختن به تمام جنبه‌های علوم ادبی، از آلوسی ادیبی توانمند و جامع‌پدیدآورده است تا جایی که می‌توان تقسیمات مختلفی در مورد آثار وی ارائه داد. از ویژگی‌های آثار وی تعمق و دقت نظر در کنار همه‌جانبه‌نگری است. با عنایت به این‌که آثار ادبی این نویسنده تاکنون به جامعه علمی ایران به خصوص حوزه ادبیات معرفی نشده و شناخت کافی از این آثار وجود ندارد، انجام چنین پژوهشی ضروری به نظر می‌رسد.

۲-۱. بیان مسأله

آلوسی از جمله اندیشمندانی است که هر پژوهنده‌ای در حوزه‌ی علوم قرآن و ادبیات عرب بی‌نیاز از مراجعه به آثار وی نیست. وی نسبت به علوم ادبی و تفسیر بیشترین اهتمام خود را گذاشته و به عنوان ادیب و مفسر سده سیزدهم هجری، آثار ارزشمندی از خود به جای نهاده است. پرداختن به تمام جنبه‌های علوم ادبی از وی ادیبی توانمند و جامع پدید آورده است تا جایی که می‌توان تقسیمات مختلفی در مورد آثار وی ارائه داد که اگر هر کدام به طور جداگانه بررسی شود، خود می‌تواند یک موضوع پژوهش باشد.

از آثار مهم وی در حوزه علوم قرآنی، تفسیر روح المعانی است. این کتاب یکی از تفاسیر مهم قرن سیزدهم هجری و از جامع‌ترین تفاسیر اهل سنت به شمار می‌رود. آلوسی در این تفسیر، به مسائل نحوی، ادبی، بیان، بدیع و ... نیز پرداخته و ضمن بیان دیدگاه‌های خود، دیدگاه دیگران را به نقد کشیده است. اگر چه آلوسی به تعصب مشهور است اما در تفسیر خود از روایات اهل بیت علیهم السلام بهره‌جسته به گونه‌ای که گاهی این بهره‌وری ترجیحی و سخن امام معصوم علیه السلام را بر سخن دیگران ترجیح داده است. از ویژگی‌های آثار وی تعمق و دقت نظر در کنار همه جانبه‌نگری است. مثلاً در کتاب تفسیر روح المعانی و سبع‌المتانی در گفته‌ها و نظریات پیشینیان تعمق شده و مباحثی جدید با اسلوبی زیبا اضافه می‌شود، ضمن این که به جنبه‌های ادبی که به فهم مطلب کمک می‌کند نیز اشاره دارد. محمد بهجت الأثری در این باره می‌گوید: ویژگی آثار آلوسی احاطه عمیق، استقلال فکری، آزادی اندیشه در کنار بیان نیکو و زیباست و معانی در قالب الفاظی زیبا بیان می‌شود.

۳-۱. سؤال‌های پژوهش:

۱. اوضاع سیاسی و فرهنگی و اجتماعی عصر آلوسی چگونه بوده است؟

۲. جایگاه علمی و ادبی آلوسی در قرن سیزدهم چگونه بوده است؟

۳. موضوعات و ویژگی آثار ادبی آلوسی چه چیزهایی است؟

۴-۱. فرضیه‌های پژوهش:

۱. اوضاع اجتماعی و فرهنگی عصر آلوسی بر او تأثیر گذار بوده است.
۲. آلوسی در قرن سیزدهم از جایگاه علمی و ادبی بالایی برخوردار بوده است.
۳. موضوع آثار ادبی آلوسی نحو و بلاغت بوده و ویژگی آن‌ها داشتن دقت و عمق علمی است.

۵-۱. اهداف پژوهش:

۱. تبیین زندگی فردی و ابعاد شخصیتی و علمی آلوسی
۲. سیره‌شناسی و کتاب‌شناسی با تکیه بر آثار ادبی آلوسی

۶-۱. اهمیت و ضرورت انجام پژوهش:

معرفی این نویسنده بزرگ به جامعه علمی و ادبی کشور، یکی از ضرورت‌های تحقیق است. با توجه به شرایط ویژه‌ی این نحوی عراقی و شناخت بسیار محدود از آثار وی، در میان جامعه دانشگاهی کشور ایجاد زمینه برای پژوهش‌های عمیق‌تر به نظر می‌رسد.

از این رو آگاهی و آشنایی متخصصان و نمودان ایرانی، با ابعاد شخصیتی و آثار آلوسی و ارائه بررسی‌های بیشتر در این زمینه، موجب ارتقای جامعه علمی کشور خواهد شد. این عوامل انگیزه‌ای برای جمع‌آوری آثار این نحوی بزرگ عراقی است.

با توجه به چنین ضرورت‌هایی اهدافی که در پژوهش دنبال خواهد شد:

۱. ایجاد مسیر نو، جهت آشنایی با دانشمندان و عالمان نحوی که سهم بزرگی در غنای ادبیات عرب داشته‌اند و نام و آثارشان به فراموشی سپرده شده است.

۲. معرفی هر چه بیشتر این دانشمند به جامعه علمی و ادبی کشور و آشکار نمودن ابعاد شخصیتی او، همچنین فراهم کردن زمینه‌ای برای پژوهش‌های عمیق‌تر و همه‌جانبه درباره این شخصیت علمی.

۳. بررسی و معرفی آثار به جای مانده از آلوسی و نیز بررسی سبک و روش او در این آثار و بیان اطلاعات وی در علوم گوناگون.

با توجه به شناخت بسیار محدود از آثار آلوسی در میان جامعه دانشگاهی کشور و ایجاد زمینه برای پژوهش‌های عمیق‌تر، وجود چنین پژوهشی ضروری به نظر می‌رسد.

بنابر مطالعاتی که در زمینه موضوع این پژوهش به عمل آمد و آنچه از کتاب‌ها یا پایان‌نامه‌هایی که به بحث آثار ادیبان و مفسران پرداخته‌اند یا دیدگاه آلوسی را بررسی کرده‌اند کمتر به آثار او توجه کرده‌اند و بیشتر دیدگاه‌های تفسیری و کلامی او را مورد نقد قرار داده‌اند. این پژوهش بیشتر به بررسی آثار ادبی آلوسی می‌پردازد.

۱-۷. روش پژوهش:

روش انجام این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و به لحاظ نوع جمع‌آوری مطالب، کتابخانه‌ای و اسنادی (دیجیتالی) است.

۱-۸. پیشینه پژوهش:

تا جایی که بررسی بعمل آمد، در این زمینه کتاب، مقاله و پایان‌نامه‌ای که به صورت مستقل کار شده باشد، مشاهده نگردید. در مورد تفسیر روح‌المعانی چند مقاله مختصر کار شده که بیشتر به بررسی تفسیر و تبیین شُبُهات آلوسی پیرامون آیات نازله در شأن اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته است.

مقالات:

۱. «نقد شبهه‌ی آلوسی بر امامت اهل بیت علیهم السلام» (ابراهیمی راد، ۱۳۸۶ هـ.ش)
۲. «تأثیر مبانی کلامی در حوزه اسماء و صفات بر تحلیل‌های ادبی آلوسی» (سید محمد باقر حجتی و ریا حفیدی، ۱۳۹۰ هـ.ش)

پایان نامه‌ها:

۱. «آلوسی مفسرا» محسن عبدالحمید (رساله فوق لیسانس دانشکده ادبیات دانشگاه قاهره)
۲. «منهج الشيخ الآلوسی فی تفسیره روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی» (عبدالله ربیع جنید، دانشگاه غزه، ۲۰۱۱م)
۳. «جهود أبي التناء الآلوسی فی الرد علی الرافضة مع تحقیق ثلاث رسائل له فی ذلك: الأجوبة العراقية علی الأسئلة اللاهوتية؛ نهج السلامة إلى مباحث الإمامة؛ النفحات القدسية فی الرد علی الإمامية» (عبدالله بن بوشعيب البخاری؛ الجامعة الإسلامية، مقطع: دکترا ۱۴۱۸ هـ.ق)
۴. «جهود الآلوسی البلاغية من خلال كتابه روح المعانی، صالح ابراهیم مضوی محمد، مقطع: دکترا، ۲۰۰۹م»

کتاب: «ذکری أبوالتناء الآلوسی» از عباس الغراوی (بغداد، شرکت تجارت ۱۳۷۷ هـ.ق، ۱۹۵۸م)

اگرچه در زمینه شخصیت علمای عربی پژوهش‌های بسیاری انجام گرفته است و تألیف فراوان در ایران و کشورهای عربی انجام شده است، اما هنوز شخصیت‌های عربی تأثیرگذار در حوزه‌های مختلف علوم و ادبیات عربی وجود دارد که بر نام و آثارشان گرد فراموشی نشسته است. بنابراین، ضروری است مطالعه و تحقیقات بسیاری در این زمینه انجام شود که می‌توان گفت: آلوسی نیز یکی از این بزرگان است.

فصل دوم:

زندگی نامه، اوضاع سیاسی - علمی عصر آوسی

۱-۲. زندگی نامه آلوسی

سید محمود شهاب‌الدین آلوسی در کشور عراق در نزدیکی شهر بغداد در روستایی به نام کرخ، قبل از ظهر روز (۱۴ شعبان ۱۲۱۷ هـ.ق، ۱۸۰۲ م) دیده به جهان گشود. پدرش رئیس دو مدرسه در بغداد بود و منزل او در بغداد محل رفت‌وآمد افرادی بود که به قصد استفاده و توجیه علمی به آنجا می‌رفتند. در این- هنگام دیدگان شهاب‌الدین درحالی به دنیا باز شد که پدرش و دیگر علماء را که اطرافش بودند، باعث شدند که به طریق آنان بیبوندند و اهتمام بسیاری از جانب پدرش به او شد و دلیل آن نبوغ او بود و او علوم را از مشایخ و اساتید زمان خود که در رأس آنها پدرش بود آموخت، سپس به تدریس، نوشتن و نصیحت مشغول شد، درحالی که فرزند سیزدهم بود. (ربیع جنید، ۱۴۳۲: ۱۱/۱۲۷)

سید محمود از کودکی به حفظ قرآن پرداخت و از همان سنین کودکی نزد پدر و جمعی از استادان از جمله شیخ خالد نقش‌بندی و شیخ علی‌سویدی درس خواند. وی به سبب هوشمندی و برخورداری از حافظه قوی در کسب علم به سرعت پیشرفت کرد به طوری که در سن ده سالگی به بخشی از منطق، حدیث، فقه حنفی و شافعی تسلط یافت. آن‌گاه پدرش او را به بزرگان عراق سپرد که نزد ایشان تحصیل کند. او در سن سیزده سالگی شرحی بر قطر‌الندی نوشت و قبل از بیست سالگی به تفسیر قرآن کریم تسلط یافت و هنگامی که بیست‌ویک ساله بود تدریس می‌کرد، سپس از طرف داود پاشا به مقام خطیب و واعظ منصوب گردید و روزانه تدریس درس‌های متعددی در مدارس مختلف بغداد داشت. (عبد الحمید، ۱۳۸۸: ۴۲)

نعمان خیرالدین آلوسی سرپرستی او را به عهده گرفت و عمویش علامه خیرالدین آلوسی همچون پدرش به آراستگی درس و تعلیم او عنایت ورزید و او را به سوی درس و تحصیل سوق داد بعد از آنکه ختم قرآن کریم را به پایان رساند و خواندن و نوشتن را به نیکویی آموخت، به سوی بزرگان علم و مجالس آنها، درس حدیث و اصول فقه را در خدمت شیخ اسماعیل موصلی و شیخ عبدالسلام الشواف در مکتب خانه الصّاقه فرا گرفت و در نزد شیخ بهاء‌الحق هندی قسمتی را آموخته، علم ستاره‌شناسی و

حکمت و عروض را نزد علامه محمد امین خراسانی خواند و هنگام تحصیل از توانایی خودش پرده برداشت و با پدر در دروس مختلف و مهم توفیق یافت و در نوشتن خط و نسخه‌نویسی سرشناس شد و خیلی طول نکشید تا این‌که با هم‌تث او را برای تدریس مهیا کرد و در علم منطق با مشهورترین علمای هم‌عصر خودش، شیخ عبدالرحمان قره داغی مذاکره کرد و هنگامی که آلوسی متصدی منصب فتوای قره حنفیه شد، در خانه خود که متصل به مسجد جامع عبدالله عاقولی بود، تدریس دانش‌های مختلف را شروع کرد. طلبان را بسیار از جهت خوراک و پوشاک کمک می‌کرد و آنها را در اتاق‌های فوقانی منزل خویش اسکان می‌داد. دارای توانایی فوق‌العاده‌ای در نثر و نگارش و استواری تعبیر بوده‌است و دارای حافظه عجیبی بود و از شیوایی قلم نیز بهره فراوان داشته، بسیاری از خطبه‌ها و نامه‌ها و فتاوی را خود تحریر کرده است. (ذهبی، ۱۴۲۶: ۳۵۳/۱)

علامه امینی در کتاب الغدیر ضمن بیان شرح حال راویان حدیث غدیر در سده سیزدهم او را چنین معرفی می‌کند:

«سید محمود فرزند عبدالله حسینی شهاب‌الدین ابوالثناء بغدادی شافعی که در کرخ نزدیک بغداد متولد شده، یکی از نوابغ عراق و بزرگان آن است که آوازه او در آفاق بلند شده است و صاحب‌نظر در فنون و آشنای به علوم و از خانواده‌ای مشهور و اصیل علمی و ادبی است و دارای تألیفات فراوان و ارزشمندی است که نباید آنها را دور داشت.» (امینی، ۱۳۶۶: ۱۷۶/۱)

وی پس از دوران تحصیل، بنا بر بعضی نقل قول‌های کتاب‌های شرح حال در سال (۱۲۴۸ هـ.ق) منصب افتاء را در بغداد عهده‌دار شد. (زرکلی، ۱۴۲۹: ۱۷۶/۷)

با توجه به برخی شرح‌حال‌ها، در سال (۱۲۸۰ هـ.ق) برای بیان خطابه و موعظه در مسجد جامع حضرت غوثیه دعوت شد که با بی‌میلی پاسخ مثبت داد. در یک روز هنگامی که مشغول موعظه بود، حاکم بغداد از طرف حکومت عثمانی، یعنی علی‌رضا پاشا، سخنان او را شنید و بسیار به او علاقمند شد، از این

رو او را برای ملاقات و هم‌صحبتی و همراهی همیشگی دعوت کرد. سپس به عنوان مفتی حنفیه تعیین شد و بزرگی و عظمت او گسترده‌تر گردید. (زرکلی، ۱۴۲۹: ۱۷۶ / ۷)

البته در سال (۱۲۶۳ هـ.ق) از این منصب کناره‌گیری می‌کند و مشغول تکمیل تفسیر قرآن می‌شود. (ذهبی، ۱۴۲۶: ۳۵۳/۱)

آلوسی از بسیاری از عالمان مشهور بغداد اجازه روایت یافت و خود در شمار استادان بزرگ در آمد و ملقب به علامه شد. آلوسی از بزرگان علمای حنفی مسلک در بغداد بود، بین معقول و منقول جمع نموده و عالم به مبادی اصول و فروع و مفسری آگاه با حافظه‌ای قوی بود به گونه‌ای که خودش می‌گفت: «هر چه به ذهنم سپردم، به من خیانت نکرده است» و بسیار می‌گفت: «لا دعوت فکری لمعضلة إلا و أجابنی» (معرفت، ۱۳۸۰: ۷۷ / ۲)

آلوسی در روزگار خود به شهرتی بزرگ دست یافت، او شیخ‌العلمای عراق و مورد توجه حکومت عثمانی بود. او علوم زیادی کسب کرد و در همه آنها سرآمد بود، آگاهی به مسائل اخلاقی مذاهب داشت و مطلع بر ملّت‌ها و فرقه‌ها، دارای اعتقاد سلفی و مذهب شافعی بود، البته در بسیاری مسائل از ابوحنفیه تقلید می‌کرد و در نهایت به اجتهاد رو آورد. (ذهبی، ۱۴۲۶: ۳۰۳/۱)

درباره خصوصیات علمی و دانش او بسیار سخن گفته شده است، شهرت علمی وی بیشتر به سبب تفسیر معروف وی با عنوان «روح المعانی و سبع المثانی» است. آلوسی به حوادث تاریخی علاقه نشان می‌داد و این امر از نامه‌ها و کتاب‌های سفرنامه‌ای که از وی برجا مانده، به خوبی مشهود است. در زمینه لغت آثاری دارد که گویا از دوران جوانی او است. از او بیش از بیست کتاب در زمینه‌های ادبیات، تراجم، منطق، عرفان، عقاید و تفسیر بر جای مانده است. اشعار زیادی در مدح او سروده شده است و به صورت کتاب تدوین گردیده است. آلوسی با آنکه خود شافعی مذهب بود، به سبب اطلاع از فقه مذاهب دیگر و شاید گرایش به ابوحنفیه، مفتی پیروان حنفی شد (۱۲۴۲ هـ.ق) و در همین مقام بود تا در سال (۱۲۵۸